

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (1917-1930-ті рр.)

Розглянуто основні напрямки законодавчої й практичної діяльності державних і громадських установ та організацій по подоланню масової дитячої безпритульності в Україні у 1917-1930-х рр.

Ключові слова: соціально незахищені категорії населення, дитяча безпритульність, бездоглядність, дитячі виховні установи, трудове виховання.

В умовах трансформації суспільства поширюються негативні тенденції в основних сферах життєдіяльності найбільш соціально незахищених категорій населення. В першу чергу це стосується дітей та підлітків. Як свідчить світова практика, в умовах економічної кризи і погіршення рівня життя зростає соціальне сирітство, наслідком якого є збільшення числа дітей, що залишилися без піклування батьків. Пропорційно зростає кількість правопорушень, скоєних неповнолітніми, поширюється наркоманія і алкоголізм у підлітковому середовищі. З року в рік зростає чисельність безпритульних дітей.

Але проблема безпритульності не нова для України. До початку ХХ ст. проблема сирітства в країні не мала тієї гостроти, якої вона набула згодом. Це багато в чому пояснюється громадським укладом життя людей і структурою селянської сім'ї. Її традиційним типом, що переважав ще століття тому, була так звана велика сім'я, що складалася не менше ніж з трьох поколінь. Нерідко цілі села склалися з людей двох-трьох прізвищ, які були родичами. При такій сімейній моделі суспільства діти, які осиротіли, як правило, знаходили притулок у близьких або далеких родичів, по черзі годувалися у односельців, отримували милостиню. Місцями, де сироти могли отримати допомогу, були церкви і монастирі. Проте, проблема дітей, які залишилися без піклування, в дореволюційній Україні існувала, хоча безпритульність, як вже зазначалося, не носила до початку Першої Світової війни масового характеру [1].

Боротьба з дитячою безпритульністю в Україні мала цілу ланку етапів, які зумовлювалися соціально-економічними умовами розвитку республіки й характеризувалися різними формами та методами надання допомоги безпритульним.

У перші роки радянської влади партійно-державні органи офіційно проголосили безпритульність наслідком царизму та недостатньо узгодженою роботою відповідних установ. Така оцінка причин безпритульності зумовлювала підхід до цього соціального явища - ліквідацію безпритульності, а не причин, що її породжували.

У 1917 – 1918 рр. вийшла ціла низка урядових постанов, спрямованих на допомогу дітям. У 1919 р. Раднарком УСРР заснував Всеукраїнську раду захисту дітей, що стала першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів і відділів та займався соціальним захистом дітей. З її ініціативи були проведені «Тижні захисту дітей», «Дні голодних дітей», які стали найбільш розповсюдженою формою допомоги дітям [2, с. 41].

1 липня 1920 р. Народний комісаріат освіти УСРР видав декларацію про соціальне виховання дітей. Її зміст виходив із економічної катастрофи, що охопила Україну, глибокої кризи сім'ї та зростання безпритульності. Завданнями системи соціалістичного виховання була організація побутових умов життя дітей. Відкривались нові типи дитячих установ, проводилась певна профілактична робота з безпритульними, що мала чітко виражену соціальну спрямованість і охоплювала численну кількість дитячих установ. Серед цих заходів було відкриття мережі дитячих будинків: відкритих, денних, цілодобових; дитячих містечок, трудових колоній, садочків, дитячих закладів для дітей з вадами розвитку тощо. До діяльності з виховання безпритульних дітей залучалися різні організації: профспілки, жінвідділи, комсомол, партійні організації. За їх активної участі були створені дитячі ясла, садочки, будинки, притулки, інтернати, комуни, колонії. Ці заклади розподілялися на такі, що залучали дітей до колективних об'єднань, обслуговували дітей тимчасово чи цілком охоплювали деякі життя дітей. До кінця громадянської війни у відомстві Народного комісаріату освіти УСРР їх нараховувалось 550 [3, с. 31].

У 1920 р. на зміну Ради по захисту дітей була створена Комісія з поліпшення життя дітей при ВЦВК РРФСР. Її першим головою став Ф.Е. Дзержинський. Комісія мала на місцях спеціальних уповноважених, а потім і свої відділи при губернських Радах депутатів. Вона мала право вносити законодавчі пропозиції щодо поліпшення життя дітей. До завдань Комісії входило надання допомоги їжею, житлом, паливом, одягом установам, котрі відають охороною життя і здоров'я дітей, перш за все безпритульних; видання у межах своїх повноважень і на основі діючих законів та постанов центральної влади розпоряджень, що стосуються охорони життя та здоров'я дітей; внесення до центральних органів влади пропозицій з видання нових законів і постанов, що відносилися до сфери діяльності Комісії. У цих умовах Комісія змушена була займатися тільки невідкладними заходами порятунку дітей. Був знайдений, як вважалось, єдиний правильний в тих умовах спосіб - масове відкриття дитячих будинків-інтернатів, де діти змогли б отримувати харчування та медичний догляд [4, с.201].

Проте, за підрахунками українських істориків радянської доби, на початку 1921 р. поза школою залишалось понад 2 млн. дітей, з них 1,5 млн. безпритульних сиріт та напівсиріт (при населенні республіки у 26 827 тис. чоловік). Армія безпритульних зростала ще й завдяки сусіднім радянським республікам. Тільки у грудні 1921 р. кількість розміщених в УСРР дітей з голодуючих районів Російської Федерації становила 56 155 чоловік.

Наприкінці 1921 р. кількість відкритих дитбудинків по мережі Наркомосу збільшилась утричі: їх стало 1844, у них нараховувалось 98 890 дітей. Однак продовольча криза в Україні була настільки велика, що навіть цю незначну кількість установ неможливо було утримувати як слід: розпочався голод серед інтернованих дітей. Окрім того, матеріальна незабезпеченість, безгосподарність та неорганізованість, відсутність цільової установки, затишку, незадовільна організація дитячого середовища, дозвілля, відсутність індивідуального

підходу, незадовільна робота персоналу у цих закладах призвели до повальних втеч дітей з них.

У 20-30 рр. ХХ ст. Радянський Союз, до складу якого входила й Україна, переживав важкі часи. Перехід від капіталізму до соціалізму, перебудова ідеології, політики та економіки призвели до системної соціальної кризи, наслідком якої були злиденність та голод, через що на вулицях країни збільшилась кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених піклування батьків, безпритульних та бездоглядних [5, с. 143].

Якщо основними причинами безпритульності та бездоглядності були економічні та соціальні труднощі в країні взагалі, то безпосередніми причинами переходу у стан безпритульності - тяжкий матеріальний стан сім'ї (напівсирітство, безробіття, бідність), смерть батьків (сирітство), розпад сім'ї (нездатність займатись вихованням дітей), жорстоке поводження з дітьми у сім'ї та їх експлуатація, бездоглядність, через що діти набували шкідливих навичок, та фізична неповноцінність, коли дитина потребувала систематичного догляду тощо. Форми виявлення дитячої безпритульності також були різні: жебрацтво, бродяжництво, проституція, правопорушення, що неминуче призводило безпритульну дитину до зіткнення з суспільством [6, с. 89].

Проблемами дитинства займався також дитячий фонд ім. В.І. Леніна - громадська організація, що була створена в червні 1924 р. з метою надання допомоги безпритульним дітям. У цей фонд спрямовувалися відрахування державних і приватних підприємств, пожертвування, кошти від платних концертів, лекцій тощо. Не залишалися осторонь боротьби з дитячою безпритульністю піонерські та комсомольські організації, що внесли свій вагомий внесок в подолання цього соціального явища, бо соціалізація безпритульних дітей покладалася перш за все на ці організації. Найбільш активну участь комсомольці взяли у вирішенні питань працевлаштування бездоглядних та безпритульних підлітків: розгорнули діяльність з питань обліку безробітних підлітків, запровадження контролю за встановленою чисельністю, обстеженню підприємств та виявленню вільних місць з метою подальшого працевлаштування [7, с.42].

Зі зміною економічної ситуації в Україні почали змінюватись форми роботи з безпритульними дітьми. В установах стали приділяти більше уваги вихованню. Основним видом виховної роботи у дитячих закладах було трудове виховання. Воно проводилося у різних формах: самообслуговування, робота в майстернях, сільських господарствах, у деяких установах воно поєднувалося з професійною підготовкою. Санітарно-гігієнічне, статеве, фізичне, морально-етичне, естетичне виховання - все це потребувало підготовлених вихователів, яких майже не було [8, с.362].

Через вищезазначені обставини почалася робота по реєвакуації дітей в рідні місця, пошуку їх батьків і родичів, закріпленню за дитячими будинками шефів з числа промислових підприємств, військових частин, профспілкових організацій тощо. У той же час Наркомат народної освіти та його відділи на місцях намагалися в цей період знайти і нові форми та методи роботи з дітьми

або відродити дореволюційні (що саме по собі суперечило офіційним радянським установкам).

У 1925-1926 рр. приплив нових безпритульних відбувався з міських сімей з важким матеріальним становищем, викликаним безробіттям. Вирішено було спрямовувати таких дітей у сім'ї ремісників, кустарів, селян і надавати цим сім'ям певні пільги. Проте така система не виправдовувала себе, тому що отримати пільги сім'ям, які брали дитину на виховання, через бюрократичну тяганину було дуже важко. Відбувався процес скорочення кількості дитячих будинків при збереженні досить високого рівня безпритульності.

Вихованню дітей-безпритульників певною мірою сприяла постанова уряду країни «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», прийнята в листопаді 1927 р. У цьому документі, у порівнянні з раніше прийнятим, визначалися категорії безпритульних, що дозволяло певним чином диференціювати роботу з їх соціального захисту й виховання [9, с.72].

Для того, щоб якимось виправити становище, проводилися численні експерименти. Одні з них були досить розумними, інші носили утопічний характер. До перших слід віднести орієнтацію на перетворення дитячих будинків у гуртожитки при загальноосвітніх школах і школах професійного навчання, що було виправдане тим, що в більшості дитячих будинків не було вчителів. До того ж при такій системі вихованці дитячих будинків вільно спілкувалися з однолітками, і між ними не виникало взаємної замкнутості, що було важливо в психологічному плані.

До числа непродуманих експериментів слід відвести почате у 1928 р. масове перекидання дитячих будинків з великих міст у сільські населені пункти і маленькі містечка. Цей процес проходив дуже неорганізовано, незважаючи на наявність загальнодержавного плану. Були випадки, коли діти по кілька тижнів жили без даху над головою, чекаючи, поки звільняться приміщення для них. У процесі переміщення багато дитячих будинків розгубили своє і без того мізерне майно і діти, як правило, потрапляли у значно гірші житлові умови.

Як на наш погляд, можна констатувати, що з початком процесів індустріалізації та колективізації виникло явище «прихованої безпритульності та бездоглядності». Особливо це проявлялося на селі, коли батьки були настільки зайняті на суспільних сільськогосподарських роботах, що просто не мали змоги піклуватися про власних дітей. Втім, держава намагалася певним чином вирішувати дану проблему шляхом організації цілодобових дошкільних виховних закладів. Діти повинні були знаходитися в яслах від семи місяців до чотирьох років, на практиці, діти залишалися в яслах до восьми років. В яслах діти знаходилися весь день, часто траплялося і так, що матері по кілька днів не забирали дітей, тому що працювали і ночували в полі. Проте фінансове та господарське навантаження, пов'язане з відкриттям цих закладів, покладалося на самих селян майже в повному обсязі, тому подібних дошкільних закладів до 1934 р. було надзвичайно мало. Сільські діти внаслідок цього залишалися без належного догляду та виховання [10, с.43].

Відповідно до постанови КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» (травень 1933 р.) при РНК УСРР було утворено

Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, створенні сільські дитячі приймальники, організовані харчові пункти при школах, створювалися трудові загони з підлітків тощо. Хоча статистичні дані в силу певних історичних обставин відсутня, втім про надзвичайно негативні наслідки Голодомору щодо стрімкого зросту кількості безпритульних дітей свідчить те, що кількість вилучених дітей з вулиці тільки за травень-липень 1933 р. становила 158 тис. осіб [11, с. 61].

Рубежем у розвитку системи соціальної допомоги дітям став 1935 р., коли була опублікована постанова «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності». У цій постанові було офіційно заявлено, що дитячу безпритульність в СРСР ліквідовано, а відповідальність за своєчасне влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, покладалася на місцеві органи влади.

У зв'язку з офіційно проголошеною ліквідацією в країні масової дитячої безпритульності акцент виховання був перенесений на профілактику бездоглядності, попередження педагогічної занедбаності. Ця робота здійснювалася за кількома напрямками, таким, як надання допомоги дітям на дому, організація дитячих майданчиків, клубів, майстерень, громадських їдалень, сніданків у школах для дітей тощо. Певним чином це було наслідком деякого покращення економічного розвитку країни.

Значну роль в подоланні дитячої безпритульності в 20-х–30-х роках відігравали також громадські об'єднання. Серед них найбільш впливовими були «Друзі дітей», Український Червоний Хрест, «Ліга порятунку дітей».

Разом з державними органами громадські організації проводили такі форми боротьби з безпритульністю: підбір безпритульних з вулиці; розміщення дітей в дитустанови; патрунування; реєвакація дітей з інших республік; працевлаштування підлітків; проведення тижнів та місячників допомоги дітям. Профілактичні заходи по попередженню дитячої безпритульності складались з матеріальної допомоги дітям з незабезпечених сімей, проведення оздоровчих компаній, організації харчових пунктів, відкриття денних дитячих будинків, майданчиків та ясел, професійної підготовки підлітків.

В силу соціальних, економічних та політичних процесів, що проходили в країні, докорінно змінити становище безпритульних дітей громадські об'єднання не змогли. Вони були лише додатковою ланкою партійно-державної системи і в даному питанні, як і в інших, знаходились у фарватері її рішень. Та серед головних недоліків подолання безпритульності в досліджуваний період слід вважати відсутність скоординованих зусиль держави та громадськості, недосконалість нормативно-правової бази і відсутність належних фінансових можливостей для ефективної практичної діяльності державних і громадських установ по боротьбі з безпритульністю. Законодавча та практична діяльність з подолання масової дитячої безпритульності у досліджуваний період в основному зводилася до подолання так званої «вуличної безпритульності» командно-адміністративними методами, тоді як проблема вирішення

«прихованої безпритульності» покладалася на самих батьків чи підприємства, де вони працювали.

Література

- 1.Потепалов Д.В. Решение проблемы беспризорности. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://do.teleclinica.ru/184759/>. - Заголовок з екрану.
2. Беляков В. У. Сирітські дитячі установи Росії: Історичний нарис. – М.: Знання, 1993. – 84 с.
- 3.Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. – М., 1962. – 72 с.
- 4.Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. – М. : Юрид. лит., 1972. – 336 с.
- 5.Василькова Ю.В. Социальная педагогика. Курс лекций / Уч. пособие.- М.: Знания, 1999. - 212 с.
- 6.Основи профілактики бездоглядності та безпритульності неповнолітніх / Під ред. Ф.А. Мустаєвої. - М., Академічний Проект, 2003. - 208 с.
- 7.Гессен С. И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию: учеб. пособие для вузов. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
- 8.Макаренко А.С. Общие вопросы теории педагогики. Воспитание в советской школе. – М.: АПН РСФСР, 1951. – 510 с.
- 9.Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні: Конспект лекцій. – Тернопіль, 2001. – 118 с.
- 10.Мезеря О.А., Сапицька О.М. Розвиток мережі дитячих дошкільних закладів в українському селі (1928-1932 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Випуск № 12. Ч.1.- Луганськ,2006.- С.42-47.
11. Беляков В. У. Вказана праця.

Тупальская О.А., Сапицкая Е.М. Детская беспризорность в Украине (1917-1930-е гг.).

Рассмотрены основные направления законодательной и практической деятельности государственных и общественных организаций по преодолению массовой детской беспризорности в Украине в 1917-1930-х гг.

Ключевые слова: *социально незащищенные категории населения, детская беспризорность, безнадзорность, детские воспитательные организации, трудовое воспитание.*

Tupalskaya O.A., Sapitskaya O.M. Children's homelessness in Ukraine (1917-1930th).

The main directions of the legislative and practical activity of state and public organizations to overcome the mass of children's homelessness in Ukraine in 1917-1930th are examined

Key words: *socially unprotected categories of the population, children's homelessness, neglect, child care organizations, labour education.*

Тупальська Ольга Анатоліївна – студентка 5 курсу спеціальності «Історія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сапицька Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
23.02.2012